

Ideologija samoupravnog socijalizma

Đuričić, Dragan

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, The Faculty of Political Science / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:114:213351>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-08**

Repository / Repozitorij:

[FPSZG repository - master's thesis of students of political science and journalism / postgraduate specialist studies / dissertations](#)

Fakultet političkih znanosti u Zagrebu

Mentor: prof.dr.sc. Tihomir Cipek

Ideologija samoupravnog socijalizma

Završni rad

Student: Dragan Đuričić

Zagreb, 2024.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Samoupravljanje i ideologija kao teorijski koncepti	2
3. Sukob Tito – Staljin.....	4
4. Komunistička partija Jugoslavije postaje Savez komunista Jugoslavije.....	7
5. Samoupravni socijalizam u Jugoslaviji i njeni ideološki predvodnici	8
6. Propast jedne ideje?.....	11
7. Zaključak	13
8. Literatura	14

Sažetak

Ovaj rad prikazuje razvoj ideologije samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji nakon raskola Tito-Staljin. Ideja socijalističke samouprave postoji od 19. stoljeća, a prvu primjenu vidimo u Pariškoj komuni. Kasnije su mnogi sistemi u Europi pokušali interpretirati Marxove ideje kako bi ostvarili socijalizam, od Sovjetskog Saveza i zemalja Istočnog bloka do Jugoslavije. Kraj drugog svjetskog rata je označio neupitan dolazak komunista na vlast u Jugoslaviji, a svega 3 godine kasnije dolazi do raskola između Jugoslavije i ostatka socijalističkog svijeta na čelu sa SSSR-om. Glavna teza rada je kako je nakon raskola u Jugoslaviji bilo potrebno razviti vlastitu političku ideologiju poznatu kao samoupravni socijalizam. Edvard Kardelj kao idejni začetnik tog pokreta je istaknuo važnost radničkog samoupravljanja i delegatske demokracije. Suprotstavljanje sovjetskom etatizmu i liberalnoj državi kapitalističkog zapada bile su određujuće značajke tog sistema. 1952. dolazi do preimenovanja Komunističke partije Jugoslavije u Savez komunista Jugoslavije koji je služio kao ideološki kompas u gradnji socijalističkog društva. Ulogu u razvoju te ideologije su imali i novoosnovani fakulteti političkih nauka u Beogradu i Zagrebu. Raspad samoupravnog socijalizma dolazi već u 80-im godinama 20. stoljeća sa ekonomskim krizama, smrtima Tita i Kardelja te vanjskopolitičkim okolnostima koje su smanjile važnost Jugoslavije na globalnoj sceni.

Ključne riječi: samoupravni socijalizam, ideologija, Jugoslavija, raskol Tito-Staljin, radničko samoupravljanje, delegatska demokracija

1. Uvod

Ovaj rad analizira ideologiju samoupravnog socijalizma u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji nakon raskola Tito–Staljin 1948. godine. Radničko samoupravljanje i delegatska demokracija predstavljeni su u Jugoslaviji kao alternativa sovjetskom etatizmu i kapitalizmu zapada. U prvome dijelu rada će se opisati osnovni teorijski koncepti kako su ih vidjeli Marx i Engels, ali i kasniji marksisti 20. stoljeća. Definišu se pojmovi (samo)otuđenja, ideologije te samoupravljanja kroz marksističku školu misli. U drugome dijelu rada se analizira raskol Tito-Staljin te posljedice tog raskola - razvoj posebne vrste ideološke afirmacije Marxovih ideja u Jugoslaviji – samoupravni socijalizam. Glavna je teza rada kako je ideologija samoupravnog socijalizma bila izgrađena kao odgovor na raskol Tito-Staljin 1948. godine sa Edvardom Kardeljem kao glavnim ideologom. Predvodnik tog ekonomsko-političkog uređenja društva je bila Komunistička partija Jugoslavije. Kako bi istinski vodila cijelo društvo potrebno je bilo promijeniti ju u Savez komunista koji će zastupati sve građane Jugoslavije. Stoga ću argumentirati kako su razlikovanje od sovjetskog etatizma putem samoupravljanja i preobrazba KPJ u SKJ ključni trenuci u izgradnji ideologije Jugoslavije.

U Jugoslaviji su visokoobrazovne institucije igrale važnu ulogu u razvoju samoupravne ideologije – osnovani su fakulteti političkih nauka kao prvi takvog tipa u socijalističkoj Europi. Tijekom razdoblja radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji postojao je veliki akademski interes za razvoj ovog teorijskog koncepta i za njegovu praktičnu primjenu. Nakon raspada Jugoslavije i propasti samoupravnog socijalizma taj je vrijedan dio političko-ekonomske misli pao u drugi plan. Ideološki odbačene ideje samoupravljanja se ne analiziraju dovoljno u posljednjih 30ak godina, iako predstavljaju značajan dio naše povijesti. Upravo je Fakultet političkih znanosti u Zagrebu (prethodno zvan Fakultet političkih nauka), na kojemu se predaje i brani ovaj završni rad, bio jedan od predvodnika razvoja ideologije samoupravnog socijalizma. Kao što ćemo vidjeti kasnije u radu, upravo je s tom svrhom osnovan. Stoga je jedan od ciljeva rada ponovno pokrenuti interes za temom upravo na instituciji koja je osnovana sa ciljem analiziranja i produbljivanja konceptata samoupravnog socijalizma (naravno u međuvremenu je ta inicijalna svrha/cilj ovog fakulteta „bačena pod tepih“). Zadnje poglavlje daje kratki pregled kako je i zašto došlo do koncepcijske i implementacijske propasti samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji. Naposljetku se donosi zaključak.

2. Samoupravljanje i ideologija kao teorijski koncepti

S obzirom na zeitgeist 2024. smatram da je potrebno izložiti nekoliko osnovnih koncepata i pojmova prije zadiranja dublje u tematiku samoupravnog socijalizma. Najbolji pokazatelj toga je činjenica da je velika većina literature dostupna za ovu temu stara preko pola stoljeća. Neosporno je da je radničko samoupravljanje „u vrijeme dok je postojalo, bilo [...] pravi hit“ (Zovak, 2017: 125), no to se ne može reći i za 2024. Radničko samoupravljanje ostalo je slovo na papiru šačice zemalja vođenih Komunističkim partijama, a akademska zajednica je gotovo u potpunosti izgubila interes za ovaj teorijski koncept.

Samoupravljanje kao koncept, ali i praksa postoji od pamtivijeka. Od ranih agrarnih društava do srednjovjekovnih komuna vidljivo je da ljudima ideja samoupravljanja nije novi pojam. No, tek sa socijalistima-utopistima, komunistima i anarhistima (Proudhon, Bakunjin i dr¹.) 19. stoljeća dolazi do razrade tog koncepta koji bi trebao obuhvaćati političko i ekonomsko uređenje modernog društva. Uostalom, tek je pojava kapitalizma u Velikoj Britaniji u 17. i 18. stoljeću te promjena sredstava za proizvodnju (tkz. baza po Marxu) omogućila razvoj ovog teorijskog koncepta. Marxova ideja o radničkom samoupravljanju i odlučivanju proizlazi iz pretpostavke o otuđenju radnika, ali i samom viđenju slobode. Filozofski koncept otuđenja prvi je razradio Hegel (Marxov mentor), a kasnije se na njega nadovezuju Feuerbach i drugi filozofi. No, Marx vidi otuđenje značajno drugačije od svojeg mentora i mladohegelijanskih suvremenika. Marx razvija koncepciju koja sadrži 4 razine otuđenja radnika u kapitalizmu. Prvo se radnik otuđuje od proizvoda svoga rada, a time se otuđuje i od samog rada – jer se u radu u kapitalizmu čovjek ne afirmira, već upravo suprotno - negira. Kako kaže Marx: „Ako stvara samo za sebe, on može, istina, biti čuven naučnik, veliki mudrac, odličan pesnik, ali nikad potpuni, stvarno veliki čovek“ (Bošnjak, 1968: 7). To posljedično utječe i na odnos čovjeka prema samome sebi - čovjek se otuđuje od svoje biti (samootuđenje) jer su rad i njegovi plodovi bit čovjeka kao slobodnog bića. Naposljetku, zadnja razina otuđenja je otuđenje čovjeka od drugog čovjeka. Jedini način ukidanja otuđenja je da je „radnik onaj koji preuzima inicijativu u proizvodnom procesu te više nije sredstvo kojim drugi upravljaju, drugim riječima ukida se eksploatacija čovjeka nad drugim čovjekom“ (Tubić, 1974: 443). Kasnije u radu ćemo vidjeti

---

¹ Proudhon je u *Principima Federacije* (fran. *Du principe Fédératif*) pisao kako će tvornicama upravljati radnički savjeti na principu direktne demokracije. Država će biti ukinuta, a društvo će biti organizirano na principu federacije komuna. Bakunjin je u svome djelu *Pariška komuna i pojam države* isticao važnost kolektivnog vlasništva te je državu opisao kao nužno eksploatacijsku i opresivnu organizaciju.

kako su Komunističke partije Jugoslavije te Sovjetskog saveza različito interpretirale primjenu ovih Marxovih koncepata.

Marx je u djelu *Njemačka ideologija* opisao ideologiju kao sistem ideja koje vladaju nad umom čovjeka i društva, kao prizor društvene stvarnosti, dok je u *Kapitalu* pisao kako je ideologija posljedica materijalne stvarnosti, odnosno sredstava proizvodnje². Kasniji su marksisti 20. stoljeća analizirali i postavljali vlastitu definiciju tog pojma, a od najpoznatijih je vrijedno izdvojiti Gramscija i Althussera. Gramsci je uspostavio pojam kulturne hegemonije – teorija da elite dominiraju društvo kroz kulturu i ideologiju. To se provodi kroz institucije poput škole, crkve i medija. One igraju glavnu ulogu u održavanju postojećih odnosa eksploatacije od strane kapitala³. Na taj način Gramsci vidi ideologiju kao inherentno negativan pojam kojim barataju kapitalisti za vlastitu dobit. Althusser tvrdi kako ideologija ima svoju materijalnu bazu (na tragu Marxovog materijalističkog viđenja stvarnosti nasuprot idealizmu) te da postoji u praksama u kojima se materijalizira (Althusser, 1970). U ovome radu ideologija se shvaća kao sistem ideja i vrijednosti koje se promoviraju u društvu od vladajuće političke i ekonomske klase.

Materijalni uvjeti života prethode i određuju ideje u kojima živi cijelo društvo, a i svaki pojedinac u njemu. Ekonomska sloboda je ključ i nužni preduvjet slobode čovjeka. Individualno oslobađanje u modernom dobu je nemoguće te je samo bijeg od eksploatacije koja je inherentna kapitalističkom načinu proizvodnje. Stoga je kontroliranje vlastitih uvjeta rada ključno za ljudsku emancipaciju. Osnova oslobođenja je u radu koji nije otuđujući. On nije otuđujući isključivo kada čovjek, odnosno radnik, kontrolira sredstva za proizvodnju. To je jedini način da društvo izbjegne eksploataciju koja je nužna ukoliko je uloga radnika najamna, odnosno ukoliko on mora iznajmljivati sebe kako bi osigurao vlastitu egzistenciju. Nepovezanost sa radom i njegovim plodovima otuđuju čovjeka. Za ostvarivanje prave slobode potrebno je sudjelovanje radnika u odlučivanju o ključnim procesima u proizvodnji te distribuciji profita. Tako dolazimo do radničkog samoupravljanja.

Prvi pokušaj samoupravljanja inspiriranog socijalističkim idejama je Pariška komuna. Iako kratkotrajna i neuspješna, Marx ju je podržavao te je poučen njihovim iskustvom dodao važne uvide u vlastitu teoriju. Marx (i Engels) su napisali kako „jedna stvar koju je specifično

---

² Marx nije definirao ideologiju kako je ona shvaćena u današnjem svijetu te joj nije pridavao pozitivne ili negativne atribute, već ju je shvaćao kao neutralan pojam. Ona spada u Marxovo poimanje nadgradnje bazi, kao i politika, pravo, moral, religija itd.

³ Gramsci je većinu svoje teorije razvio tijekom svojeg boravka u zatvoru za vrijeme fašističke vladavine Italije. Tako je ideju o kulturnoj hegemoniji zapisao u *Pismima iz zatvora*.

dokazala Komuna je da radnička klasa ne može jednostavno preuzeti državnu mašineriju i koristiti ju za vlastite potrebe“, već ju je potrebno uništiti (Engels i Marx, 1940). Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je na tragu toga napisala u svom statutu 1948. kako je „socijalistička izgradnja nemogućna bez likvidacije kapitalističkih elemenata“. U suprotnome bi moglo doći do shvaćanja socijalizma kao etatizma⁴, nešto za što su jugoslavenski ideolozi nakon sukoba sa Staljinom optuživali Sovjete. Staljinova jaka država nije kompatibilna sa samoupravljanjem kako ga je zamišljao Marx⁵. Dokle god je vlasništvo državno, radnici nisu ti koji upravljaju nad sredstvima vlastite proizvodnje, već je to država. Pravo oslobođenje te ukidanje otuđenja radnog čovjeka dolazi sa organiziranjem proizvodnje na osnovi samoupravljanja neposrednih proizvođača. Stoga nije dovoljno ukinuti privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, već i državno vlasništvo nad tim istim sredstvima (Petrović, 1986). Tako se težilo da u jugoslavensku privredu bude što manje uključena sama država, a više samoupravni radnici. Ideja je da postepeno radni ljudi Jugoslavije postanu nositelji ekonomskog i društvenog razvoja, a da se uloga države smanjuje sve dok i sama ne izumre.

3. Sukob Tito – Staljin

Drugi svjetski rat bio je izrazito brutalan na području Jugoslavije. U istom trenutku se vodila borba protiv okupacije fašista i nacista te građanski rat između četnika, ustaša i partizana. Procjene su da je u Jugoslaviji u 4 godine rata poginulo 1,700,000 ljudi - više nego Francuza, Britanaca i Amerikanaca zajedno (Tomašević, 2001). Unatoč (ili zbog?) destruktivnosti rata, to je razdoblje obilježeno i rastom komunističkog pokreta u Jugoslaviji⁶.

Uslijed nacističke okupacije i cijepanja Jugoslavije marionetski režimi su provodili brutalnu opresiju nad vlastitim stanovništvom. Najznačajniji pokret otpora unutar okupirane Europe predvodili su partizani na čelu sa vođom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) Josipom Brozom Titom. Titovi su partizani tijekom rata regrutirali preko 300.000 boraca u svoje redove te su već 1944. krenuli izbacivati okupacijske snage iz svoje zemlje. Tako se može reći da je za razliku od ostatka Europe, Jugoslavija praktički oslobodila samu sebe. No, ne u potpunosti. 1944. Tito leti za Moskvu kako bi sa Staljinom dogovorio ulazak Crvene armije u Jugoslaviju radi oslobađanja teritorija prethodno okupiranih od strane Osovine. Snažan pokret

---

⁴ Etatizam (dolazi od francuskog L'etat = država) predstavlja školu misli koja smatra da je potrebna jaka i velika država.

⁵ Marx tu ideju razvija u svojim *Ranim radovima* – među kojima je vjerojatno najznačajniji *Ekonomsko-filozofski manuskript*.

⁶ Narodno oslobodilačka borba bila je borba za nacionalno i socijalno oslobođenje. Samoupravljanje se javilo kao ideologija socijalnog oslobođenja.

otpora unutar države i pobjeda u ratu osigurala je snažnu legitimaciju Tita kao jedinog mogućeg vladara buduće Jugoslavije, ovaj put socijalističke nasuprot prethodnoj monarhiji. Ogroman je to preokret s obzirom da je KPJ svega 10 godina prije rata bila zakonom zabranjena, ideološki izgubljena te kadrovski devastirana (Vlajčić, 1974).

Pobjeda u drugom svjetskom ratu je i začetak socijalističke Jugoslavije temeljene na samoupravljanju. Kardelj piše kako je „samoupravna demokracija kao specifični oblik demokratskog političkog sistema izraz i rezultat široke demokratske socijalističke revolucije i društveno-istorijskih uslova“ (Kardelj, 1977: 33). Drugo zasjedanje AVNOJ-a je postalo nositelj suvereniteta nove Jugoslavije prekinuvši državopravni kontinuitet sa starom monarhijom (Pešić i dr., 1978).

Staljin je podržavao Titov dolazak na vlast, jednako kao što je podupirao i aktivno poticao (logistički, finansijski i sigurnosno) dolazak na vlast drugih socijalističkih vladara u Istočnoj Europi. Tako je Tito u aprilu 1945. sa sovjetskim rukovodstvom potpisao Ugovor o poslijeratnom prijateljstvu i suradnji (Visković, 2018). Uzroci raskola Tito–Staljin svega tri godine kasnije su mnogostruki:

S jedne strane je Jugoslavija imala neočekivano suverenu poziciju zbog nove, u ratu očeličene, armije sa Titom kao vođom. Titov je legitimitet u poslijeratnoj Jugoslaviji bio neosporan, a na njega su se ugledali i drugi socijalistički vladari i narodi Istočnog bloka. Tito je koristio tu novopečenu političku snagu kako bi utjecao na vanjskopolitičku situaciju na Balkanu, od Grčkog građanskog rata do ideje o stvaranju Balkanske federacije sa Albanijom i Bugarskom. Iako je tijekom rata bio najvažniji saveznik Crvenoj armiji na području Balkana, Titova je ambiciozna vanjska politika nakon rata u Sovjetskom savezu viđena kao individualna pohlepa i odstupanje od zajedničkih interesa socijalističkog svijeta. Nadalje, sukob je „izbio u vrijeme neriješenoga graničnog pitanja Italije i Jugoslavije te napete političke situacije unutar Italije i same KPI“ (Crnković, 2020). Dok je Staljin sa Churchillom pokušavao dogovoriti granice buduće Europe, Tito je gledao isključivo jugoslavenske interese. Titova ambiciozna vanjska politika, njegove pretenzije na širenje vlastite federacije i neupitan legitimitet koji je posjedovao nakon rata dovode ga u sukob sa Staljinom. Postavlja se pitanje njegove poslušnosti za stranku maticu (Komunističku partiju sa sjedištem u Moskvi) i Sovjetski savez kao predvodnika socijalističkog svijeta. Višestruki su faktori koji su doveli do raskola, a točan ili glavni uzrok raskola kompleksna je tema vrijedna svoga zasebnog rada. Za sada možemo utvrditi da je Tito bio odbačen od ostatka socijalističkih zemalja (na čelu sa SSSR-om) te je morao naći novi put za Jugoslaviju.

Tito je od početka tvrdio da je riječ o međudržavnom, a ne ideološkom sporu. Kada piše o poslijeratnim događanjima, Tito kaže: „Najprije su osporavana naša prava kao savezničke zemlje od strane nekih krugova na Zapadu, a 1948. godine sukobili smo se sa Staljinovim hegemonizmom i kominformovskim napadima na našu Partiju i na našu socijalističku zemlju“ (Sobolevski, 1977). Raskol sa SSSR-om bio je ključna odrednica zasebnog puta jugoslavenskog socijalizma. Osim razvoja radničkog samoupravljanja kao unutarnjeg političko-ekonomskog sustava Jugoslavije, potrebno je bilo razviti vlastitu nezavisnu vanjsku politiku. U situaciji u kojoj su odbačeni od socijalističkih zemalja Europe, u Jugoslaviji su „[...] njezina politička elita i dio intelektualne elite morali naći opravdanje za praksu koja je zapravo bila iznuđena, da surađuju s onima s kojima to mogu, a ne s onima s kojima žele, za što je koncept politike aktivne miroljubive koegzistencije bio prilično pogodan, naročito dok je trajao sukob sa Sovjetskim savezom i zemljama Informbiroa“ (Visković, 2018: 237). Koncept miroljubive koegzistencije i stvaranja tkz. Trećeg svijeta pomoglo je Titu i Jugoslaviji da razvije prijateljske odnose sa brojnim afričkim i azijskim zemljama. To je smanjilo pritisak Sovjetskog saveza te pozicioniralo Jugoslaviju kao važnog aktera novog svjetskog poretka. Vanjska politika suradnje sa kapitalističkim državama nije promijenilo želju Tita da uspostavi nezavisni politički sustav utemeljen na samoupravljanju.

Nakon raskola Tito-Staljin bilo je potrebno razviti vlastitu ideologiju koja počiva na marksističkim temeljima – stoga se naglasak stavio na samoupravljanje radnika. Snažno izgrađena baza lojalnih komunista i „titoista“ razvijena tijekom Narodno oslobodilačke borbe omogućila je Titu značajan legitimitet i slab unutardržavni otpor pri stvaranju tog sistema. Iako je bilo čistki nezadovoljnika koji su se priklonili Staljinu i SSSR-u tijekom raskola (Hebrang kao najpoznatiji predstavnik tih disidenata), velika većina partije i države je stala uz Tita i uz izgradnju nove Jugoslavenske države neovisne o SSSR-u, ali i buržujskom Zapadu. Narodno oslobodilačka borba legitimirala je Tita i omogućila mu jedinstveno pozicioniranje u socijalističkoj Europi. Približavanje Zapadu od strane Tita u Sovjetskom savezu je predstavljeno kao izdaja socijalizma, no Tito nikad nije odustao od marksističkih načela. Suradnju sa drugim zemljama uvjetovao je poštovanjem suvereniteta i puta socijalizma kojim je krenula Jugoslavija od svih vanjskih aktera, pa tako i od kapitalističkog Zapada. No unatoč političkoj snazi Tita i visokom zadovoljstvu sa novo uspostavljenom državom od strane naroda, jugoslavenski je socijalizam bio izložen napadima sa objiju strana. Sovjetski socijalizam je otpisao Jugoslaviju kao zapadnu tvorevinu buržuja, dok je Zapad gledao na Jugoslaviju kao socijalističku državu nespremnu na punu kooperaciju u ekonomsko-političkom smislu. Tanka je linija kojom je morao igrati Tito, poštujući političko ideološka načela marksizma s jedne

strane te realnost nužde surađivanja i trgovanja sa Zapadom s druge⁷. Sukob sa Sovjetskim savezom bio je glavna odrednica Jugoslavenske politike dugo nakon Staljinove smrti i ublažavanja odnosa Tita sa Hruščovom. Raskol je prisilio Jugoslaviju da se ideološki distancira od SSSR-a što je i dovelo do ideologije samoupravnog socijalizma prisutne u cijelome jugoslavenskome društvu. Moralo se pokazati da je Jugoslavija ta koja je pošla na ispravan put gradnje socijalizma onako kako su ju zamislili Marx i Engels. Razlikovala se od sovjetske po društvenom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, radničkom samoupravljanju, delegatskoj demokraciji i drugačijem partijskom ustrojstvu. Kardelj je stvorio sustav radničkog samoupravljanja nadopunjenog sa delegatskom demokracijom⁸. Parole poput „tvornice radnicima“ postale su zaštitni znak ekonomskog sustava Jugoslavije, a glavnu ulogu u primjeni imao je Savez komunista.

4. Komunistička partija Jugoslavije postaje Savez komunista Jugoslavije

Samoupravljanje je postalo preduvjet za ostvarenje socijalizma, a KPJ je u tom trenutku „zahtjevaio drugačiju avangardnu organizaciju u kojoj se prevazilaze sve karakteristike partije u etatističkoj strukturi“ (Perić, 1967: 131). Samoupravljanje nije moglo biti ostvareno ukoliko ukupnu političku moć monopolizira partija. Postala je nužna transformacija Komunističke partije u Savez komunista Jugoslavije (SKJ), ali i promjena njene uloge. Partija je prije rata predstavljala dio populacije te je imala ambicije osvojiti vlast i uspostaviti socijalističko društvo. No, kada je taj proces završen te su komunisti u potpunosti preuzeli vlast, nije bilo pogodno niti primjereno da se partija koja vlada nad cijelim društvom naziva Partijom (iz engl. Party – dio, sekcija). Komunisti nisu više bili dio političkog sistema. Oni su uspostavili politički sistem te se afirmirali kao jedina politička snaga u Jugoslaviji. Stoga je bila potrebna promjena imena u Savez komunista kako bi se formalno obuhvatilo sve dijelove društva. Savez je ta snaga koja predstavlja cijelo društvo i koju čini cijelo društvo. Postao je nezamjenjivi nositelj unutarnje kohezije i jedinstva socijalističkih snaga. Vladajući su politički ideolozi u Jugoslaviji smatrali kako „postoji pozitivna korelativna veza između prerastanja Komunističke partije u Savez komunista i izgradnje samoupravnog socijalističkog društva. Društveno samoupravljanje je razvijeno tačno u onoj mjeri u kojoj je Komunistička partija prerasla u Savez komunista“ (Perić, 1967: 131). SKJ je trebala postati idejni savez, a ne rukovodeća partija. Partija koja drži

---

⁷ Jugoslavija bi gotovo sigurno bila osuđena na ekonomsku propast da nije krenula razmjena sa Zapadom. Tito je to ovako objasnio 1958. u Labinu: „Drug Hruščov često ponavlja da se socijalizam ne može graditi na američkoj pšenici. A ja mislim da može to činiti onaj tko zna. A onaj koji ne zna neće je, bogami, moći ni na sopstvenoj pšenici sagrađiti“

⁸ Prvi radnički savjet u Jugoslaviji osnovan je 1949. u tvornici cementa „Prvoborac“ u Solinu.

vlast dolazi u sukob sa njenim propagiranim ciljem, borbom za interese cijele proleterske klase. Stoga je cilj upravljanje prepustiti radnicima, a partija treba biti samo moralno idejni kompas, ali i usmjerivač kretanja socijalističkog društva. Treba postati partija samoupravljanja. Kardelj piše kako „nije cilj da SKJ postane rukovodeća društvena snaga izvan demokratske suradnje sa radnim masama“ (Kardelj, 1978: 168).

Partija kao svjesna snaga društva može biti samo predvodnica, ali ne i jedini akter u socijalističkoj revoluciji. Revolucionarno djelovanje je stvar prvotno radničke klase koja mora prepoznati eksploataciju⁹ i željeti izmijeniti postojeće društveno ekonomske odnose. Marx je kao preduvjet za ostvarivanje revolucije smatrao da zemlja mora biti razvijena, odnosno da su već uspostavljeni kapitalistički načini proizvodnje sa potlačenim društvom eksploatiranih radnika koji su spremni revolucijom mijenjati svoje uslove postojanja. Lenjin je smatrao kako bi partija kao avangardna sila u društvu trebala biti ona koja predstavlja interese proleterske klase te stvara realne materijalne preduvjete za dizanje i provedbu revolucije. Kako bi partija stvarno predstavljala društvo u cjelini, bilo je potrebno da održava svoj revolucionarni karakter te se reorganizira tako da postane predstavnik svih dijelova društva (Perić, 1967).

5. Samoupravni socijalizam u Jugoslaviji i njeni ideološki predvodnici

Idejni začetnik samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji je bio Edvard Kardelj¹⁰. On navodi kako je „...suština samoupravljanja u tome da radnik istovremeno i radi i vrši one funkcije koje je u kapitalističkom društvu vršio kapitalist, a u etatističkom država“ (Kardelj1978b:64). Odmah je jasno kako je vidio „suštinu samoupravljanja“ kao opoziciju sovjetima i zapadu. Ta je ideologija krenula „davanjem tvornica radnicima, tj. pretvaranjem državnog vlasništva u društveno. To je i učinjeno uvođenjem samoupravljanja i radničkih sindikata“ (Zadravec & Šestak, 2017: 369). Za razliku od etatističke naravi Sovjetskog saveza, u Jugoslaviji se ciljalo na razbijanje kapitalističkih mašinerija poput države (po uzoru na Marxov komentar o Pariškoj komuni) kako bi se prvotno stvorila diktatura proletarijata, a zatim i besklasno društvo. Samoupravni socijalizam u Jugoslaviji smatra da će proizvođači, odnosno radni ljudi Jugoslavije, razvijati društvo u socijalističkom smjeru. Društvo tako postaje ogledalo razvoja radnog čovjeka. Cilj je da se što više odluka donosi na najnižoj mogućoj razini te da se potiče autonomija poduzeća. Sovjetski je savez sa druge strane obilježen centraliziranim

---

⁹ Prepoznavanje eksploatacije je prvi korak u stvaranju klasne svijesti.

¹⁰ Uz njega su vrijedni doprinos dali Boris Kidrič i Milovan Đilas. Međutim, Boris Kidrič je umro prilično rano, 1953. te nije uspio ostaviti veći utisak u jugoslavenskoj ekonomiji, dok je Đilas ranih 1950-ih postao disident jugoslavenskog sistema.

državnim aparatom te depersonaliziranom birokracijom. Razlika između planske ekonomije Sovjetskog saveza i dogovorne ekonomije Jugoslavije je i u viđenju uloge tržišta. U Jugoslaviji „samoupravljanje znači samostalno donošenje ekonomskih odluka, a samostalnost ekonomskih odluka je nemoguća bez tržišta“ (Horvat, 1988).

Ukoliko je poduzeće na tržištu u Jugoslaviji bilo neuspješno, to bi se okarakteriziralo kao slabost samoupravljanja u tome pojedinačnome poduzeću vodeći se principom „nagrađivanja prema rezultatima rada“ (Zovak, 2023). Tako su unutar poduzeća podupirane mjere od kojih su najviše benefita imali već zaposleni, nauštrb novim zapošljavanjima. Nezaposleni su imali ograničen politički utjecaj s obzirom da nisu imali mogućnost izražavanja na glavnom mjestu samoupravljanja – na radnom mjestu. To je dovelo do antagonizama između same radničke klase koja je morala konkurirati samoj sebi.

U radovima jugoslavenskih ideologa naglasak je na decentralizaciji i smanjenju uloge države, a povećanju odgovornosti i samoupravljanja najmanjih političkih jedinica, poput općina. Povezivala se politička jedinica općina sa Marxovim konceptom komuna. „Uz samoupravljanje u radnoj organizaciji, komuna pripada samom temelju jugoslavenskog koncepta socijalizma“ (Jantol, 1979: 465) kao izraz anti-etatističke težnje razvijene nakon raskola Tito-Staljin. Cilj je ostvariti komunalnu političku organizaciju sa neposrednom delegatskom samoupravom nasuprot otuđujućoj centralnoj državi svojstvenoj kapitalističkom (ali i sovjetskom) načinu proizvodnje.

Kako bi se razvila vlastita ideologija potrebno je bilo istaknuti razlike koje postoje između novog jugoslavenskog sustava samoupravljanja i sovjetskog etatizma. Jedna od glavnih institucija predvodnica tog pokreta bio je novoosnovani fakultet Političkih nauka u Zagrebu. Između ostalog, nije slučajna datum osnivanja fakulteta – baš na dan 45. obljetnice Oktobarske revolucije. U odluci o osnivanju fakulteta stoji kako ono za cilj ima osposobljavanje studenata za proučavanje socijalističkog sistema te da je Fakultet političkih nauka osnovan „sa zadaćom da se zadovolje one društvene potrebe koje proizlaze iz procesa demokratizacije političkog života i razvijanja samoupravljačkog socijalizma“ (Pažanin, 1972: 286). Tako su fakulteti u Zagrebu (kao i oni osnovani u Beogradu i Ljubljani u istom desetljeću) postali ideološka uporišta samoupravnog socijalizma. Kardelj je smatrao kako je „na ekonomskom planu izvršena decentralizacija i deetatizacija narodnog dohotka. On želi da se to isto postigne i na duhovnom planu“ (Pešić i dr., 1978: 494). Ovdje se vidi da je Kardelju bila jednako važna

materijalna stvarnost i primjena radničkog samoupravljanja kao i duhovno¹¹ uporište te stvarnosti. Potrebno je konstantno educiranje radničke klase kako bi se osvijestila svoga položaja i zadatka u društvu. Stoga su novokreirane visokoobrazovne institucije imale posebno mjesto u razvoju ideologije.

U akademskom svijetu postojao je veliki interes za specifični *brend* samoupravnog socijalizma koji je razvijan u Jugoslaviji¹². Diferenciranje jugoslavenskog od sovjetskog sustava izgradnje socijalističkog društva je bila jedna od ključnih ciljeva jugoslavenskih ideologa - oni su bili vrlo oštri u opisivanju sovjetskog političkog uređenja jer je „etatizam kao ekonomski i društveni fenomen suprotan socijalističkoj suštini. To je novi klasni društveno-ekonomski sistem koji je zasnovan na državnoj svojini i državnom upravljanju. Državni aparat predstavlja novu vladajuću klasu. Kao kolektivni vlasnik sredstava za proizvodnju on upošljava radnu snagu i eksploatira je. Ovaj fenomen se razvija degeneracijom komunističkog pokreta“ (Perić i dr., 1967: 128). Ovako snažna osuda sovjetskog sistema je bila nezamisliva u drugim zemljama Europe koje su sebe nazivale socijalističkima. Kada bi došlo do otpora Sovjetskoj etatističkoj vladavini u zemljama Istočnog bloka, Sovjetska bi ih armija „po(d)sjetila“ na ispravan put¹³.

Jugoslavenski je sustav postavio dihotomiju između sovjetskog etatizma s jedne strane i radničkog samoupravljanja kao istinskog ostvarenja Marxovih ideja o diktaturi proletarijata, opredjeljujući se za potonje. Tako je socijalistička narav nove Jugoslavenske države omogućila značajno drugačije teorijsko pozicioniranje u interpretiranju Marxa (Kardelj, 1978). Kao takva je naišla na značajan interes od strane zapadnjačkih marksističkih teoretičara koji su bili u potrazi za alternativom Staljinovom Sovjetskom savezu. Pozicija Jugoslavije je da monopolsko preuzimanje vlasti i nacionalizacija sredstava za proizvodnju nisu inherentno socijalističke mjere niti ih je Marx ikad jasno propagirao kao ključne za ljudsku emancipaciju, već se on zalagao za diktaturu proletarijata i besklasno društvo. Nacionalizacija sredstava za proizvodnju samo je učinila novi oblik vlasti etatistički te, s obzirom da radnici nisu sami vlasnici sredstava za proizvodnju, nužno eksploatacijski. Stoga „razotuđenje ekonomskog života zahtijeva također ukidanje državnog vlasništva, njegovo pretvaranje u stvarno društveno vlasništvo, a to se ne može postići bez organiziranja proizvodnje na osnovu samoupravljanja neposrednih proizvođača“ (Petrović, 1986: 172).

---

¹¹ U ovom slučaju duhovno možemo prevesti i kao ideološko.

¹² Gyorgy Lukacs, Ernst Bloch i Jean-Paul Sartre su neki od autora koji su pisali o Jugoslaviji.

¹³ Ovdje se prvenstveno misli na Mađarsku revoluciju 1956. i Češko proljeće 1968.

U kompleksnom društvu sa velikim organizacijama proizvodnje gdje poduzeća broje desetke tisuća radnika, nije moguće odlučivanje o svakom dijelu proizvodnog procesa od strane svakog čovjeka. To je uvidio i Marx, koji je pretpostavio delegatski princip demokratskog odlučivanja kao rješenje. U kapitalizmu se demokracija mjeri odlaskom na izbore, a da se pritom ignorira da čovjek trećinu svoga života provede na radnome mjestu bez ikakvoga glasa u onome što on sam proizvodi. On je tamo obezvlašten i otuđen, a cilj samoupravnog socijalizma je upravo dati mu glas u tome ključnome aspektu njegovog bivstva. To će u konačnici dovesti do oslobođenja cijelog društva od inherentne eksploatacije kapitalističkog uređenja proizvodnje.

Jugoslavenski politički sustav pokušao je postaviti ekvivalent između teorijskog koncepta komune i praktične primjene tog koncepta u obliku općine kao najmanje političko administrativne jedinice. Cilj je bio relativna autonomnost općine od države te što decentraliziraniji sustav kako bi se izbjegla birokratizacija i otuđenost ljudi prisutna u etatističkom sovjetskom sustavu. Ustavom iz 1974. je uveden delegatski sistem kao „osnova i izvor konstituiranja i funkcioniranja skupštinskog sistema, a time i kao osnova cjelokupnog društvenog sistema“ (Kardelj, 1978: 11). Ustavom je u skupštinskom sistemu „prevaziđena i ukinuta većina ostataka političkog sistema buržoaske države“ (Kardelj, 1978: 18). To je trebalo posljedično dovesti do postupnog odumiranja države. Stvarna demokracija je izraz ekonomske moći radnika, a radnici moraju „ovladati celinom procesa društvene reprodukcije“ (Kardelj, 1978: 11). Tako se jačala samoupravna uloga radnika u demokratskom delegatskom sistemu.

6. Propast jedne ideje?

Jugoslavensku su ekonomiju pogodile naftne krize 70-ih godina, smanjenje konkurentnosti na svjetskom tržištu, visoka inflacija i usporavanje gospodarskog rasta koji je u 1960-ima bio među najvišima na svijetu. Radničko samoupravljanje nije imalo odgovor na novonastalu situaciju. Smatralo se da je radnicima dano previše moći u odlučivanju, što je usporavalo djelovanje poduzeća, dovelo do slabog reinvestiranja i velike nezaposlenosti uslijed usporavanja ukupne ekonomije. Problematično je bilo i to „što je Kardelj nezaposlenost kao fundamentalno proturječje tržišnog socijalizma u potpunosti ignorirao“ (Zovak, 2017: 145). Brojni radnički štrajkovi su obilježili 1980-e godine¹⁴ te je legitimitet samoupravljanja naglo

---

¹⁴ Najpoznatiji primjer je štrajk Borova 1988. koji je završio sa upadom radnika u Skupštinu SFRJ-a. No, takvi su se štrajkovi većinom bavili borbom za poboljšanje/održavanje radničkih prava unutar poduzeća, a ne reformama cjelokupnog sustava. Nažalost se nije stvorila radnička klasa koja je mogla zajednički zastupati reformske ideje cijelog društveno-ekonomskog uređenja.

opao pa je ranih 80-ih godina došlo do „manje ili više potpunog odbacivanja samoupravne ideologije, koja se počinje tretirati kao integralni dio uzroka koji su doveli do dugogodišnje ekonomske krize“ (Zovak, 2023: 10). Smrti Edvarda Kardelja, ideološkog začetnika samoupravnog socijalizma i još važnije Tita, neprikosnovenog vladara Jugoslavije dovela je u pitanje stabilnost cijelog političkog sustava. Rastom nacionalističkih vođa unutar Jugoslavije koncept samoupravljanja i njena praktična primjena su pali u drugi plan. Novoj generaciji komunista samoupravljanje nije predstavljalo ideal ekonomsko-društvenog uređenja. Već tada su postojali pozivi za ukidanjem društvenog vlasništva radi povećanja efikasnosti poduzeća. Samoupravljanje je „doživjelo svoj ideološki bankrot puno prije nego li je Savez komunista Jugoslavije izgubio vlast“ (Zovak, 2023: 8). Višegodišnji pad standarda (moglo bi se reći materijalistička stvarnost) i oslobađanje nacionalističkih pretenzija (ideološka posljedica te stvarnosti) od samog vodstva unutar predsjedništva SKJ oslabili su Jugoslaviju iznutra. Strateška važnost Jugoslavije kao države koja se nalazi između dva suprotstavljena bloka je nestala uslijed propasti socijalizma u Istočnoj Europi, a samoupravni socijalizam je bio osuđen da ode u ropotarnicu povijesti.

U svome praktičnom djelovanju samoupravni socijalizam je ukinut (u Hrvatskoj) izglasavanjem Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća – društveno vlasništvo se mijenja sa državnim od kojih će se veliki dio ubrzo privatizirati. Iako se privatizacija smatra najznačajnijom točkom transformacije u tržišnu ekonomiju, ona ne bi bila moguća bez prethodne pretvorbe. Prvo je bilo potrebno društveno vlasništvo pretvoriti u državno¹⁵ kako bi ga se u kasnijoj fazi moglo privatizirati. Unatoč važnosti tog zakona za političko, ekonomsko i društveno uređenje država sljednica Jugoslavije, “fenomen podržavljenja društvenoga vlasništva ni do danas nije dobio odgovarajuće teorijsko objašnjenje“ (Veselica i Vojnić, 2007: 909).

Za razliku od zapadnih zemalja gdje je vladajuća klasa stvorila državu, u sljednicama Jugoslavije pojedine su države stvorile kapitalistički sistem i do određene razine vladajuću klasu. Država je ukinula „samoupravne procese u društvu i kao nacionalna država provodila razvlaštenje radništva“ (Birač, 2020: 64). Pritom se o pretvorbi odlučivalo od strane vladajućih „komunista“ – upravo onih koji su se trebali najviše zalagati za vladavinu radničke klase. Razvlaštenje radnika dogodilo se uz svesrdnu podršku naroda kao reformska politika koja će omogućiti jednostavnu tranziciju u novi ekonomski sustav – kapitalizam. Maksimizacija

---

¹⁵ To nije bio slučaj kod raspada sovjetskog sustava – tamo je već svo vlasništvo nad sredstvima proizvodnje bilo državno – što može poslužiti kao potvrda etatizma prisutnog u staljinizmu.

profita od strane poduzeća, jasne upravljačke strukture kapitalizma te fleksibilnost radnih mjesta će ukinuti sve tromosti i neefikasnosti samoupravljanja. Narod će se obogatiti te će sada svatko napokon imati priliku biti poduzetnik i kapitalist! Nažalost se takvo romantizirano viđenje kapitalizma vrlo brzo pokazalo neutemeljenim u stvarnosti.

7. Zaključak

Jugoslavenski su marksisti, na čelu sa Titom i njegovim glavnim ideologom Edvardom Kardeljem razvijali vlastiti oblik socijalizma uslijed raskola sa Sovjetskim savezom. Jugoslavija je izgradila sustav radničkog samoupravljanja kao primjer jedinstvene primjene marksističke misli – radnici su upravljali poduzećima, a općina je trebala igrati ulogu samoupravne komune kako ju je zamislio Marx. Cilj je bio što manja država jer će, po Engelsu, postepeno nestati potreba za postojanjem države te će ona izumrijeti.

Ideologija samoupravnog socijalizma se u Jugoslaviji gradila nasuprot sovjetskom socijalizmu. Jugoslavenski su ideolozi optuživali SSSR za etatizam i birokratizam te nastavak eksploatacije radničke klase. Demokracija radničke klase u Jugoslaviji se ogledala u decentraliziranom delegatskom sistemu. Društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju u Jugoslaviji (za razliku od državnog vlasništva Sovjetskog saveza) pokazatelj je da je samoupravni socijalizam imao stvarnu primjenu, a ne da je bilo samo ideološko pozicioniranje jugoslavenskih mislioca nasuprot SSSR-u. Radnici su imali značajan utjecaj kako u svome poduzeću, tako i u društvu u cjelini.

Promjena imena Komunističke partije Jugoslavije u Savez komunista Jugoslavije je predstavljala težnju da zastupa sve dijelove društva te da upravo SKJ bude avangardna sila koja usmjerava radnike ka ostvarenju komunizma. Važnu ulogu u ideološkom pozicioniranju Jugoslavije imali su i novoosnovani fakulteti političkih nauka u Beogradu i Zagrebu. Ekonomska kriza 80-ih godina, smrt Tita i Kardelja, napuštanje ideologije radničkog samoupravljanja i rast nacionalizama od samog vrha SKJ u 80-ima su glavni razlozi brze propasti ideologije samoupravnog socijalizma.

8. Literatura

1. Althusser, Louis (1970) Ideologija i državni ideološki aparati, Karpos
2. Birač, Dimitrije (2020). Politička ekonomija Hrvatske: obnova kapitalizma kao “pretvorba” i “privatizacija”. *Politička misao*, 57 (3), 63-98.
3. Bošnjak, Branko (1968) Karl Marx, Friedrich Engels – Dela - Tom 1. Beograd: Prosvjeta.
4. Broz, Josip (1974). Interesi radničke klase su interesi nacije, a interesi nacije su interesi radničke klase. Referat podnesen na X. kongresu SKJ https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/tito/tekstovi/interesi_radnicke_klase_interesi_nacije.html
5. Crnković, Ana (2020) Globalni utjecaj i posljedice sukoba Tito-Staljin. The Tito-Stalin Split 70 Years After, ur: Tvrtko Jakovina i Martin Previšić, Zagreb – Ljubljana: FF press – Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 2020, 260 str.. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 52 (2), 477-481.
6. Engels, Friedrich i Marx, Karl (2015) The Communist manifesto. Penguin Classics.
7. Engels, Friedrich i Marx, Karl (1940) Civil war in France. International Publishers, New York.
8. Horvat, Branko (1988) Pravno-formalna i društveno-ekonomska dimenzija vlasništva, u: Naše teme, br. 12, 1988, 2924.
9. Jantol, Tomislav (1979) Komuna i socijalizam. *Politička misao*, 16 (3), 465-469.
10. Kardelj, Edvard (1978) Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog upravljanja. Beograd: Izdavački centar Komunist.
11. Kardelj, Edvard (1978b) Slobodni udruženi rad – brionske diskusije. Beograd: Radnička štampa.
12. KPJ – Program i statut 1948. - https://www.hrdemos.org/wp-content/uploads/2023/01/kpj_program-i-statut_fulltext.txt
13. Pažanin, Ante (1972) Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu i razvitak političkih znanosti u nas. *Politička misao*, 9 (4), 285-294.
14. Petrović, Gajo (1986) Filozofija prakse. Zagreb: Naprijed.
15. Perić, Ivan, Gollner, Nada, Vukadinović, Radovan, B., I. & Baletić, Zvonimir (1967) Simpozij: Savez komunista u uvjetima društvenog samoupravljanja; Učesnici simpozija "SKJ u uvjetima društvenog samoupravljanja" o problemima koji bi trebalo naučno istražiti; Vanjska politika Sjedinjenih Američkih država; Iz Politološkog društva SR

- Hrvatske; Savjetovanje u uvjetima stabilizacije jugoslavenske privrede. *Politička misao*, 4 (1), 130-152.
16. Pešić, Savo i dr. "Dr Ivan Jelić, Komunisti i revolucija; Drago Buvač, Sovjetska alternativa; Edvard Kardelj, Značaj marksističke literature za teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja; Prof. dr Nedeljko Rendulić, Dohodak i dohodovni odnosi; Zapadna Evropa i socijalizam; L'Egypte de Sadate a la recherche de sa voie, Časopis "Problemes politiques et sociaux" od 31. ožujka 1978, br. 333; M. J. C. Vile, Politics in the USA; Herbert Markuze, Merila Vremena; K. H. Volkmann-Schluck, Politička filozofija." *Politička misao*, vol. 15, br. 3, 1978, str. 489-510.
  17. Sobolevski, Mihael (1977) "Sabrana djela" - knjiga 1. Hrvatski državni arhiv Josip Broz Tito
  18. Tomašević, Jozo (2001) *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press.
  19. Tubić, Risto (1974) Enciklopedijski rječnik marksističkih pojmova. Sarajevo: Veselin Masleša.
  20. Veselica, Vladimir i Vojnić, Dragomir (2007) Quo vadis Croatia? Politika, ekonomska politika i ekonomska znanost, *Ekonomski pregled*, (58) 12: 899-940.
  21. Visković, Ivo (2018) Jugoslavenska interpretacija marksističkog shvaćanja međunarodnih odnosa (1945-1991). ur: Jović, Dejan. Marksističke teorije međunarodnih odnosa (231-255). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
  22. Vlajčić, Gordana (1974) KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji : 1919-1929 : (rasprave). Zagreb : August Cesarec.
  23. Zadravec, Neven i Šestak, Ivan (2017) Recepcija Marxova pojma otuđenja u filozofiji Gaje Petrovića. *Obnovljeni Život*, 72. (3.), 363-371.
  24. Zovak, Krešimir (2017) Teorija i praksa radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji – kritički pogled. *3k: kapital, klasa, kritika* 4(4): 125- 172.
  25. Zovak, Krešimir (2023) Niz nezgodnih pitanja – završna faza radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Zagreb: Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju.